

**Research Project: New and Ambiguous Nation-Building Processes
in South-Eastern Europe**

Working Paper Series

AMBIVALENTNOSTI U SOCIJALISTIČKOJ NACIONALNOJ POLITICI BOSNE
I HERZEGOVINE U KASNIM 1960-IM I U 1970-IM GODINAMA:
PERSPEKTIVE ODOZGO I ODOZDO

Hannes Grandits

http://www.oei.fu-berlin.de/nation-building/resources/wp/grandits_02

The project is funded by the Volkswagen Foundation and the Austrian Science Fund (FWF).

FWF

Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im godinama: perspektive odozgo i odozdo*

Verzija 29.VII.08

Hannes Grandits

Razine gledanja u komparativnim dimenzijama

Zašto je 'nacionalno pitanje' ostalo – unatoč retoričnom obraćanju na pitanje 'klase' – tako eminentno važno u socijalističkim sistemima moći (da u nekim situacijama je došlo čak u centar političkog života)? Komparativna ispitivanja evidentno očitavaju da poslije 1945. godine nisu rijetki faze jako intenziviranih nacionaliziranih političkih realnosti u socijalističkim državama Europe, t.j., onim državama koji su postavili klasnu borbu a ne nacionalne antagonizme u središte svojih političkih retorika. To je bilo posebno točno za dugoročnu 'model državu' socijalističke evolucije: multi-nacionalnog Sovjetskog Saveza. Ali to i važi i za druge socijalističke zemlje u Europi, među kojima je bilo, na primjer, i Čehoslovakija u kasnim 60-im godinama (kada je država bila federalizirana na dvije republike) ili Bugarska u 80-im godinama (kada je na novo bila implementirana nacionalistička anti-turska politika). U pokušaju da se daju više načelne odgovore na postavljeno pitanje, t.j. zašto su 'nacionalna pitanja' ostala od takve ključne važnosti i u socijalističkom sistemu (poslije II. svjetskog rata), moglo bi biti primjerno argumentirati preko kombinacija slijedećih tri načina:¹

a) Stvaranje nacionalne politike je uvijek bila usko vezana s ideološkim procesima: U realizaciji «velikog plana» da se utemelji moderno, idejalno i pre svega budućno socijalističko društvo, nacionalna (i nacionalno-stvaralačko) pozicije su uvijek i imali centralnu, ideološko-teoretičko fundiranu ulogu. Nacionalno 'oslobođenje' odnosno djelovanje protiv nacionalne 'opresije' je bio dio ideološkog socijalističkog diskursa 'emancipacije'. Naravno u

* Istraživanje za ovaj članak je dio znanstvenog projekta "New and Ambiguous Nation-Building in South-Eastern Europe" koji je zajedno koordiniran od Osteuropa-Instituta FU-Berlina i Odsjeka za Jugoistočnoevropsku historiju Univerziteta u Grazu i financiran od Volkswagen-fondacije i Austrijskog Znanstvenog Fonda (FWF). Za više informacije o ovom projektu vidi <http://www.oei.fu-berlin.de/en/projekte/nation-building/index.html>

¹ Ova tri načina su više u detalju razvijana u analizi Grandits, Hannes: Dynamics of Socialist Nation-Building: The Short Lived Programme of Promoting a Yugoslav National Identity and Some Comparative Perspectives. In: Dve domovini/Two Homelands, Br. 28, 2008, 15-28.

na kraju realiziranom besklasnom društvu u budućnosti, važnost nacija bi trebalo svakako od samog otpasti. Doduše, dok je takva razina socijalnog razvitka dostignuto, je nužno da se politika snalazi sa postojećim 'nacijonalnim realnostima' - naravno sljedeći ideološko 'korektne' (tj. od partije formulirane) namjere.

b) 'Nacijonalizacija' umjesto 'demokratizacije': U praktičnoj realnosti, socijalistički jedno-partijski režimi su – i posebno u situacije krize – jedva bili spremni da se otvaraju za zahtjeve za stvaranje nekog demokratičkog pluralizma. Međutim, oni su bili u mjesto toga više otvoreni da odobru tzv. «nacijonalna prava» u takvim situacijama – šta često izazvalo dinamike pojačanih 'etnizacija' političkih odnosa i ponekad i čitavog društvenog života.

c) Nacijonalna politika je bila nedvojbeno jedan važan instrument moći u rivalitetima unutar jedno-partijskog sistema: ona je mogla biti – na različitim nivoima vlasti – sredstvo da se osigura ili dostigne politički utjecaj. Ovaj aspekt treba da se ovde posebno istakne, jer podsjeća da su dodatno jednoj 'službenoj liniji' u političkom životu (na nacijonalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini) uvijek i postojale (mali ili veće) prostori za djelovanje za «vlastita» shvaćanja i strategije – i u vezi sa 'nacijonalnom politikom'.

Ambivalentnosti u politici 'odozgo'

Do neke mjere mogu ova tri analitička perspektiva i biti korisna kao način približavanja nacijonalnoj politici u Jugoslaviji kasnih 60-ih godina prošlog stoljeća – kao i posebno obzirom sa politikom u BiH u to doba. Ojačano individualno djelovanje jedne nove generacije Bosanskih političara u partiji, koja su tražili viši stepen «emancipacije» izgleda da je bila usko vezana i sa ideološkim diskursu nacijonalne «emancipacije» unutar partije. To je koincidiralo i sa jednoj novoj fazi 'kontroliranog' jačanja «političkih periferija» unutar Jugoslavije prema kraju 60-ih godina.² Ovo jačanje tzv. 'političke periferije' (pored Bosne i Hercegovini su to bili i Makedonija, Kosovo i Vojvodina) je bilo i promovirano od strane predsjednik Tita, kao a) reakcija na jaki porast kritike protiv 'ne-demokratsku' kastu partijskih političara (koja je kulminirala 1968. godine, na primjer, sa buntovnim studentkim protestima čak i u središtu javnog života Beograda) i b) da se unaprijedi veći stepen ravnoteže prema partijskim elitama Srbije i Hrvatske. Na takav način je državni centar promovirao političare iz BiH i je ih dalje potaknuo u njihovim nastojanju za veću neovisnost nasuprot postojećih

² Opširnije o ovim političkih promjenama sa posebnom pažnjom na bosanskohercegovačkom faktoru pišu na primjer Höpken, Wolfgang 1989: Die jugoslawischen Kommunisten und die bosnischen Muslime. In: Andreas Kappeler, Gerhard Simon (eds.): Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand. Köln: Markus Verlag, 181–212.; Kamberović, Husnija 2006: Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine 60-tih od sredine 70-ih XX stoljeća. In: Regionalni naučni skup Tito i Bosna i Hercegovina. Sarajevo: Savez društava Tito, 201-223.

centra moći u državi. Posebno važan aspekt u tom procesu jačanja BiH kao dosad političke periferije unutar federacije je bez sumnje i bio političko priznavanje (i afirmiranje) posebnosti Muslimanskog nacionalnog identiteta.

Pri svemu tomu, kako je istraživanje pokazalo, su ove politike 'odozgo' ostale često dvomisleni, 'ambivalentni', i ponekad i transportirali suprotne poruke. Bili su oni dio prakticiranog plana komunističke vladajuće elite u Jugoslaviji i posebno i u Bosni i Hercegovini da se nacionalno pitanje treba stalno dalje razvijati i kada je potrebno i novo definisati. To je, na primjer, bio i politički maksim jednog od najviše pozicioniranih BiH-političara u istoriji SFRJ, Džemala Bijedića. Njegov biograf kratko poslije njegove tragične smrti – kada ja u funkciji predsjednika Saveznog izvršnog vijeća SFRJ umro u avionskoj nesreći – pukušao principijelni stav D. Bijedića prema nacionalnom pitanju sintetizirati početkom 80-ih godina na ovakav način:

Rješavanju nacionalnog pitanja, bratstvu i jedinstvu i ravnopravnosti naroda i narodnosti Bijedić nije prilazio s pozicija ostvarenog, već je stalno isticao da ništa nije 'zauvijek dato i potpuno definisano'.³

Ambivalentnosti čak i u političko fiksiranoj verziji službenog ili korektnog gledanja na u jednom momentu forsiranoj političkoj koncepcije nacijonalnih rešenja su dodatno mogli i biti produkt različitih stajališta unutar same partije. Nedavno nam poznati političar i istoričar E. Redžić dao u svojoj autobiografiji dobar uvid u jednu takvu situaciju unutar elite BiH komunista u vremenu kad je partija počela vrlo intenzivno afirmirati Muslimansku naciju u bosanskohercegovačkom društvu. Htio bi te memorije malo duže citirati na ovom mjestu, jer dobro ilustriraju na kakav način (i kojim metodama) se vodeća elita partije i unutar sebe borila da osigura 'jedinstven' stav na jednom ostvarenoj liniji. To su bili diskusije prije popisa stanovništva 1971. godine i reakcije na Redžićev predlog, da bi bilo dugoročno efikasnije da se odobri da se ljudi mogu u popisu izjašnjavati i kao Bosanci i Jugosloveni:

Naredne godine [1971.] trebalo je da se izvrši popis stanovništva, čemu se u zemlji prišlo kao veoma značajnom političkom poslu, prvenstveno u vezi sa izjašnjavanjem građana o nacionalnoj pripadnosti i ravnopravnosti. O tom se u svim medijama vodila prava kampanja u kojoj su učestvovali političari, ali i istaknuti profesori. Smisao kampanje bio je da se afirmira «muslimanska nacija». U Saveznoj konferenciji obrazovana je posebna komisija da prati cjelokupnu aktivnost oko popisa. Na sjednici Predsjedništva 12.5.1970. zalagao sam se da

³ Bartolović, Dragan 1985: Džemal Bijedić i njegovo vrijeme. Mostar: Prva književna komuna, 131.

građani dobiju pravo da se mogu izjasniti i kao Jugosloveni i kao Bosanci, što je u BiH bilo protumačeno i okvalifikano kao moje opoziciono ponašanje. Sazvana je sjednica Predsjedništva Republičke konferencije SSRN BiH da razmotri i ocjeni moje stavove. ... Prvo je govorio zamjenik predsjednika CK SKBiH Hasan Grabčanović u ime Sekretarijata CK SKBiH i predsjednika CK SKBiH Branka Mikulića. Kazao je da su u Redžićevim stavovima radi o krupnim političkim implikacijama. Atif Purivatra je tvrdio da Redžićevi stavovi ne doprinose unapređenju međunacionalnih odnosa i da nije jasno kakav je cilj imala Redžićeva intervencija. Mustafa Vilović izjavio da je Redžićev stav diskriminatorski, antiistorijski i antiautentičan; Ivan Brigić, da Redžićev pristup jugoslavenstvu ne uvažava klasni i revolucionarni princip. Ahmet Ćatić izrazio uvjerenje da Redžić svojim stavom unosi zabunu među građane BiH. ... Sjednica Predsjedništva Republičke konferencije SSRN BiH protekla je u znaku jednoglasne podrške promoviranju «muslimanske nacije» i odbacivanja mogućnosti da se građani u popisu stanovništva izjašnjavaju kao Jugosloveni i Bosanci.⁴

Značaj nacionalne tematike u društvenom razvitku

Veliki trud je dosad već posvećen da se bolje razumu različite stavove i strategije u nacionalnoj politici u ovom ključnom vremenu nacionalne politike u Bosni i Hercegovini krajem 60-ih i početkom 70-ih godina. I očigledno su u partijskim životu ove teme postale još puno više prioritarne nego u proteklim dva decenijama. Ali koliko to važi i za društveni život izvan sfere (jednopartijske) politike ili – još bolje – u svakodnevnicu građana BiH u tom vremenu?

Ako vjerovamo vodećim ljudima Saveza komunista iz tog vremena to čak i nije bilo tako.

Ovdje bih se opet htio pozivati na Džemala Bijedića. On je sa slijedećim rećima otvorio diskusiju u onoj retrospektivno presudnoj 17. sjednicu SK SK BiH 26. januara 1968. godine (u ovoj 17. i slijedećoj 18. sjednici, koja je održana 17. maja 1968. g., se odlučilo da partija prizna i ofensivno afirmira Muslimansku naciju u Bosni i Hercegovini), u kojoj su se vodećih funkcionera SKBiH bavili sa međunacionalnim odnosima u BiH. Bijedić otvara diskusiju sa ovim rećima:

Po pravilu se o međunacionalnim odnosima raspravlja više nego obično onda kada se ti odnosi zaoštavaju i kada postoje neke protivrječnosti u razvoju ili disproporcije bilo koje vrste među narodima koji zajedno žive. Međutim, mi komunisti svjesni toga šta može da znači pogrešno tretiranje ovih pitanja postavljamo ih i onda kada se ona ne javljaju u svom akutnom vido, [što je vrlo pozitivno i što predstavlja važnu preventivnu mjeru u sprečavanju

⁴ Redžić, Enver: *Moje životne dionice*. Sarajevo: Svjetlost. ... (Reprint: Oslobođenje, 17.V. 2008. g.: 45.)

medjunacionalnih nesporazuma koji se najčešće manifestuju u nerazumijevanju, netrpeljivosti a moguće su i teže posljedice.]⁵

Do sada još postoju rijetka sistematična istraživanja koje su se bavili sa percepcijama involviranih tzv. 'običnih ljudi' u reakciji nesumjivom forciranju nacionalnog principa u političkom životu BiH poslije kasnih 60-ih godina. Jeli su one principije nacije stvarno postali odmah od podizanoj važnosti i u svakodnevnicu ljudi? Jeli su se i društveni odnosi u onom periodu stvarno počele jače transformirati pod dojmom afirmiranih nacionalnih predznaka? Argumentacija ovog članka jest da posebno u prvoj deceniji poslije ovde skiciranom intenziviranju važnosti nacionalnog principa u partijskom životu – to jest u 70-im godinama – to nije bilo tako. Drugi aspekti društvenih dinamika su onda bili od puno višeg značaja. Jedan takav aspekt je bio 'potrošački obrat' koji je bio posljedica famoznog zamaha u industrijalnim i urbanističkim razvitku zemlje od kasnih 60-ih do kraja 70-ih godina. Ovaj razvitak je bio praćen čak sa intenziviranom 'integracijom' ljudi u društvu (kroz vala zapošljavanja koji je onda u dalekoj mjeri dalje promenio društvo). Jedan drugi aspekt, koji je došao posebno u onom vremenu još akcentuirano nego prije u fokus društvenog života, su bile latentne tenzije u procesu 'savlađanja' patriarhalnih tradicija u privatno-društvenim odnosima ili – ako se isti proces vidi od druge strane – 'integracije' socijalističke modernosti u svakodnevnicu još širih slojeva ljudi u gradu i na selu.

U narednim dijelovima ovog članka ulazit će se u diskusiju navedenih aspekata. U prvom koraku će biti tematiziran onaj tzv. 'potroški obrat' najprije u svom 'Jugoslavenskim' dimenzijama. Preko skiciranja masivnih ekonomskih transformacija će u onda slijedećim koracima biti ilustriran taj isti momenat – sa pratećim posljedicama – na primjeru Bosne i Hercegovine u kasnim 60-im i 70-im godinama (i posebno na primjeru jedne onda ubrzano 'integrisane' i do tada manje ili više 'periferne' regije Hercegovine). Glavni cilj da bi se preko takvih izlaganja kontrastirali (obično u nauci dominantne) perspektive «odozgo» sa onima «odozdo».

Potrošački obrat u Jugoslovenskom društvu

Da bi se na kratko ilustriralo na što bih se htjelo upozoriti sa napomenom o ubrzanom razvitkom potrošačkog društvom u navdenom periodu, je možda korisno da se citiraju neke zaključke iz rada historičara Dušana Bilandžića, od koga je knjiga «Historija SFRJ – glavni procesi» od kraja 1970-ih godina, vjerovatno bilo dugo vrijeme od posebnog značaja unutar

⁵ Diskusija na 17. sjednici CK SK BiH, 26. I. 1968.

historijografiji SFRJ-e, ali koja je i u inostranstvenoj istorijografiji bila jako utjecajna. U toj knjizi Bilandžić pokušava da sintetizira bitne tendencije u istoričkom razvitku socijalističkog Jugoslovenskog društva na prijelazu od 1960-ih na 1970-ih godina na ovaj način:

Iako je uspješan društveni, posebno ekonomski razvoj Jugoslavije vremeski koincidirao s krizom političkih odnosa, mislimo da možemo i moramo eliminirati materijalne probleme društva kao jedan od izvora političkih sukoba. Štoviše, relativno uspješan razvoj i promocija milijuna ljudi bili su važan element stabilnosti društva i faktor koji je ograničio političke borbe na uže segmente društva. Mase su potkraj 1960-ih godina upravo bile zahvaćene groznicom zarađivanja i potrošnje: na sve strane seljaci i radnici gradili su kuće, kupovali trajna potrošna dobra, a bogatiji vikendice, sve skuplja kola itd. Veoma intenzivan rad i u radnom i u slobodnom vremenu, trka za zaradom, vilika potrošnja, nagle i radikalne promjene u društvenom položaju ljudi kao što su 'pretvaranje' seljake u radnike, tehničare, službenike,⁶

Bilandžić ali ne krije njegovu konstataciju da je Jugoslavija po njegovom mišljenju u onom vremenu istodobno i bila 'i tehnološki i mentalitetom' još društvo sa 'neočvrnutim strukturama' pa su joj zato još preostajali mnogi socijalni i ekonomski 'preobržaji stanovništva i generacija'. Problematizirano je i dalje da je Jugoslavija onda i nije bila kadra osigurati zaposlenje svim svojim građanima, i da se broj nezaposlenih kretao se oko 300 000 (1968 – 311 000, 1969 – 331 000, 1970 – 320 000 i 1971 – 280.000). Isto je i kritično problematizirano da je na radu u inozemstvu potkraj 60-ih godina bilo oko 700 000 radnika, i da je ta kategorija obuhvaćala najaktivnije generacije radnih ljudi. Usprkos zaključuje na ovaj način:

Iako još jedna o najzaostalijih evropskih zemalja, Jugoslavija je potkraj 1950-ih godina već stala na put potrošačkog društva u koje je ušla početkom 1970-ih godina, što dokazuju i pokazatelji osobne potrošnje. ... Od sredine 1950-ih godina nakon sanacije ekonomske situacije i porasta proizvodne počinje i porast životnog standarda koji se, uz manje oscilacije, neprekidno razvijao dobivajući postepeno sve glavne karakteristike tzv. potrošačkog društva. Za samo 15 godina – od 1956. do 1972 – životni standard narastao je za tri i pol puta.⁷

⁶ Bilandžić, Dušan 1978: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni Procesi*. Zagreb: Školska knjiga, 394.

⁷ Ibid. 389.

Tematika 'potrošačkog obrata' u Jugoslaviji u 60-im godinama je postao u posljednom vremenu općenito jedan vrlo interesantan aspekt na različitim mjestama u inostranom historiografskom istraživanju. Nedavno je, na primjer, P. H. Patterson publicirao vrlo inovativnu monografiju na tu tematiku u kojoj je detaljirano rekonstruirao razvitak različitih faseta i posebnosti kulture potrošnje u socijalističkoj Jugoslaviji. Pri tome došao je i do zaključka, da je karakter te kulture potrošnje kroz čitavu bivšu državu imao jaku pan-Jugoslovensku konotaciju. P. Patterson o tom kontekstu kaže:

U tom obziru je kultura potrošnje bila jedna od rijetkih faktora, koji su djelovali da se pojača nekih pan-Jugoslovenski identitet. Dok su očigledno postajale jasne razlike standarda života od republike do republike, ipak ljudi u zemlji nisu participirali u novoj potrošačkoj abundanciji na temelju njihovih etničko-nacionalnih pripadnosti. Suprotno, je potrošački san bio prezentiran kao iskren Jugoslovenski san, nešto šta svi građani zemlje bi trebali da mogu sudjelovati u njim – i u kome i stvarno jesu sudjelovali.⁸

Moglo bih se ovdje nabrajati mnogi elementi te Jugoslovenske kulture potrošnje, koje studija P. Pattersona konkretno istraživa, kao na primjer, 'life-style' u urbanskom životu, različite fasete modnih i marketinziiranih trendova (od stambenog inventara do automobilskih vozila) ili iskustva putovanja na šoping (tzv. šoping turizam) u inostranstvo.⁹ Sve to potvrdi isti smjer argumentacije o pan-Jugoslovenskim trendovima razvitka socijalističke modernosti (koje tek u toku kasnijih 70-ih godina se počinu transformirati u neku novu 'recesionističku' realnost¹⁰).

⁸ Patterson, Patrick H. 2003: An Everyday for Everyman (and Everywomen, Too): Consumer Culture, the New "New Class", and the Making of the Yugoslav Dream 1950-1965. Paper presented at the Conference "Everyday Socialism. States and Social Transformation in Eastern Europe, 1945-1965". The Open University Conference Centre, London, April 2003, 5.; Vidi i Patterson, Patrick H. 2001: The New Class: Consumer Culture under Socialism and the Unmaking of the Yugoslav Dream, 1945-1991. Unpublished doctoral dissertation, University of Michigan.

⁹ Sa skoro 'ikonografskom' ali i ironičnom pristupu se mnogi – širom bivšem Ex-YU-prostoru poznati – simboli tog 'dobrog vremena' Jugoslovenskog potrošačkog društva presentiraju i komentiraju na primjer u knjizi Andrić, Iris, Vladimir Arsenijević, Đorđe Matić 2004: Leksikon YU mitologije. 2. popravljeno i prošireno izdanje. Zagreb: Postscriptum & Beograd: Rende.

¹⁰ Ona nova realnost, kao to dosta studija ilustriraju, koincidira u BiH (ali ne samo tu) djelomično i sa povratkom religije kao snažnom društvenom faktorom. Vidi na primjer Bax, Mart 1990: Patronage in a Holy Place: Preliminary Research Notes on a "Parallel Structure" in a Yugoslav Pilgrimage Center. In: Ethnos, 55/1-2: 41-58.; Bougarel, Xavier 1997: From Young Muslims to Party of Democratic Action: the Emergence of a Pan-Islamist Trend in Bosnia-Herzegovina. In: Islamic Studies, 3: 533-549.; Sarač, Dženita: Neuspjeh sekularizacije i jačanje religijskog identiteta početkom 1980-tih godina u Bosni i Hercegovini (Manu.).

Masivni ekonomski napredak u BiH

Ako se pogleda na ostvarenje bosanskohercegovačku variantu ovog općeg razvoja u jugoslavenskom društvu je neizbježno da se posjeti ovdje na eksorbitantne dimesije transformacije koje ja zahvatilo društvo u ekonomskom smislu u točno ovom razdoblju. Zapošljavanje u eminentno ekspaniranjem industrijskom i društvenom sektoru je postao dominantno obilježje tačno ovog vremena. Još na početku 60-ih godina je bosanskohercegovačko društvo bilo vrlo jako oblikovano kao 'agrarno društvo'. Više od polovine ljudi su živjeli od svoje poljoprivrede. To se već ubrzno počelo mjenjati u 60-im godinama (od 1961. do 1971. godine pao postotak poljoprivrednog stanovništva već od 50,2 na 37,2 posto). Ali još puno izrazitije je bila ta dinamika u 70-im godinama, kada je pao postotak poljoprivrednog stanovništva još dalje. U 1981. godini statistika samo već kategorizira 16,6 posto od ukupnog BiH-stanovništva kao poljoprivredno stanovništvo.¹¹

Da bih se ilustriraju dimenzije te izuzetno nagle društvene transformacije u manje nego dva decenije, može se uzeti konkretni brojevi ljudi koji su bili direktno uvućeni u taj proces 'zapošljavanja'. Početkom 60-ih je 'aktivno' poljoprivredno stanovništvo još je brojilo 1,65 milijuna ljudi. U popisu od 1981. godine taj broj se smanjio sa skoro milijun ljudi, i broj onih ljudi koji su bili 'aktivno' zaposleni ili živjeli pre svega od poljoprivrede je brojilo samo više 682.870 ljudi. Naravno se ovdje mora i dodati i obitelji novo 'aktivno' zaposlenih i onda nije pogrešno zaključiti da je val ekonomske transformacije zatekao eminentno veliki udio čitavog društva.

Ova ofensiva zapošljavanja je sigurno i bio veliki cilj vladajuće bosanskohercegovačke komunističke elite, i tako je vjerojatno i bio forsiran i preko svake mjere ondašnjih ekonomskih mogućnosti. Jedan bivši direktor jedne u ranim 70-im godinama novoosnovane tvornice obuće (filijale jednog većeg preduzeća) se sjeća u slijedećem citatu na koji način je to ponekad moglo i biti ostvareno. On u intervjuju kaže da je dobio zadatak da zaposli sto ljudi u toj novoj tvornici, i to se odvijalo po njemu na ovakav način:

Ma to je ona mala tvornica tu bila, obuće. To je 'Borac-Travnik' - to je uredna firma bila, a onda 'Borac-Bugojno', kao niža razina Radne organizacije. E sad, kako je došlo do ove tvornice? Ma to je za stolom došlo ono: ajde mezilo se, pilo se – e trebalo bi nešto i vamo. Derma ova, kožara, ajmo tu sad naći neku... pa da nešto ljudi tu zaposlimo. I tako je i urađeno. Ali tu nije bilo gotovo ni jedne, ni jednoga čovjeka školovanog za obučara. Bilo je tu ljudi, koje si ti mogo odabrat, ali...struke ove-struke one, a šta ćeš s njima? Ili... i sad je

¹¹ Stanovništvo i domaćinstva, Usporedni podaci 1971. i 1981. godine za općine, Statistički bilten 86, RZS, Sarajevo 1984: 99-119.; Općine u Bosni i Hercegovini 1963.-1973: 193-198.

trebalo uložiti napore, pa to...obučiti te ljude ... i ženska radna snaga sa nekakvom srednjom spremom je zaposlena – bilo trgovačkom, bilo ovom-onom. To se posložilo. E sad onaj otidi tamo amo. E sad koga ćemo primiti, ajde: ima prioriteta ili sa neke liste, ili...ja ne znam ja sam ih ja mislim promjeno dva puta-tu radnu snagu. Možda sam ih 100 zaposlio tu.¹²

Ali nemože se reducirati ta masivna ekonomska dinamika, koja je omogućila ovakav val zapošljavanja, na samo 'politički projekat'. Tu je bilo i mnogih investicija sa namjerom da se dugoročno i fundamentalno stavi bosanskohercegovačka privreda na nove osnove. Posebno je to i bilo slučaj u do tada postojećim 'unutrašnjim periferijama' u Bosni i Hercegovini, gdje je točno u ovom vremenu integracija u ekonomske modernizacije bila relativno više forsirana nego već u razvijenim mjestima. H. Kamberović upozorio je i na 'političko' važnosti takvog političkog pristupa. Da bi se ojačala BiH kao do kraja 60-ih godina 'jugoslovenska politička periferija' unutar Jugoslavije, trebala je i unutar republike integrirati 'svoje' periferije sa centrom u Sarajevu.¹³

Pogledajmo na jednu od tih relativno 'nerazvijenih' regija unutar Bosne i Hercegovine u vezi sa dimezijama ekonomskog preustrojstva i dugoročnog etabliranja nove ekonomske realnosti: na Hercegovinu. Jedan od faktora koje su u toku 60-ih i 70-ih stvorio novu ekonomsku realnost u Hercegovini su bili investicije u hidroenergetskih (i kasnije i termoelektranku) kapacitete regije. U relativnom kratkom periodu su izgrađeni lanac hidroelektrana na Neretvi i na Trebišnjici. To su bili ogromni projekti (koji su bili slijedjeni sa još daljim projektima za izgradnju dalji hidroelektrana). Već u 1978. godini je udio instalirane godišnje proizvodnje lociran u Hercegovine bio već skoro 90 posto od čitavog bosanskohercegovačkog hidroenergetskog kapaciteta.¹⁴

Paralelno tome je u suradnji s francuskom tvrtkom Pechiney u Mostaru osnovan veliki industrijski kompleks za proizvodnju aluminija, koja je već u toku kasnih 70-ih godina zapošljavala stalno veći broj radnika.¹⁵ Aluminijska industrija je vrlo brzo postala jedna od najstabilnih činitelja regionalne privrede. Već prije toga je u Mostaru postojio poduzeće 'Soko', koje je preko međunarodnu kooperaciju isto bio uspješan u proizvodnji putničkih zrakoplova i opreme i vojnih letjelica. U istom vremenu je metalna industrija izgradnjom novih tvornica po Hercegovini postao značajan partner Jugoslovenskoj automobilskoj industriji, i je naglo ekspandirao. Značajni bosanskohercegovački kompleks UNIS unio je

¹² Terensko istraživanje Hannes Grandits, Hercegovina (dalje: TIHGH), Intervju sa Perom Soldom, str. 98.

¹³ Kamberović: Josip Broz Tito i političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine od sredine 60-tih od sredine 70-ih XX stoljeća (op. cit.), 202.

¹⁴ Smoljan, Vlado 1999: Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine IV. Mostar: Gospodarska komora, 70.

¹⁵ http://www.aluminij.ba/Onama-Povijest_Aluminija.htm.

novе kvalitete u oskudnu industrijske strukturu Mostara: s pogonima za proizvodnju telekomunikacijske opreme i specijalnih elektroda ovdje su se pojavile jezgre industrije budućnosti. Polovicom 70-ih godina vrijeme UNIS je bio aktivni nositelj razvoja u čitavoj regiji s nizom tvornica od Konjica do Čapljine, od Livna i Prozora do Ljubuškog i do Nevesinja. U isto vrijeme još druga poduzeća aktivno su razvijala svoje djelatnosti po regiji. To su bili, na primjer, HEPOK na području poljoprivredne proizvodnje i prehrambene industrije, HIT u oblasti trgovine, HETMOS u ugostiteljstvu i razvitku turizma itd.¹⁶

Hercegovina koja je još krajem 60-ih godina važila kao ekonomsko zaostala – 1971. godine je još 46,6 posto stanovništva Hercegovine bilo 'poljoprivredno stanovništvo' i veliki dio lokalnog stanovništva je odlazilo na rad izvan zemlje (početkom 70-ih u pojedinim općinama između 12 i 14 posto žitelja¹⁷) – je u posebno kratkom periodu postala regija industrije. Udio poljoprivrednog stanovništva je u manje od 10 godina pao od 46,6 posto na 18,5. Skoro čitavo društvo je bilo u onom vremenu direktno ili indirektno uključen u taj proces. Biografske izjave kao ovo slijedeće sam na svom sistematičkom radu na terenu¹⁸ čuo u vrlo mnogim intervjuima. Na primjer Salko A. se sjećao tog vremena kada je u Stolcu otvorena nova željezara na ovaj način:

Onda ova Željezara otvorila, tek počela raditi, i primili su me, ja sam bio negde sa oko 50 u preduzeću. Kasnije sam postao vođa smjene. Pa onda sam bio kao kontrolor gotovih proizvoda. Tako vazda sam unapredavao. Dok su sinovi porasli. Zaposlio sam starijeg sina, pa zaposlio mlađeg sina. Oni se poženili, ženi im radile. Pet nas radilo, bili jaka zadruga. Tako se to razvijalo u mene u porodici. 78 godine su sinovi počeli graditi kuće...¹⁹

Naravno i ona situacija bila je daleko od toga da je sve bilo harmonično. Posebno jedna diferencijacija – ona između onima koji su bili članovi ili sipatizeri partije i onima koji su važili da nemaju pozitivno držanje prema komunističkoj vlasti – je posebno utjecala na društvene odnose. To su istaknuli mnogi intervju partneri u razgovorima u svom radu na terenu, kao na primjer Ivan S. iz opštine Čitluk. On se sjeća ovako na on vrijeme ranih 70-ih godina, kada je 'integrirana' i do tada 'zaostala' Zapadna Hercegovina u nagli ekonomski razvitak sa otvaranjem nekoliko novih poduzeća:

¹⁶ Smoljan: Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine (op. cit.), 31.

¹⁷ Ibid., 84 i 103.

¹⁸ Rad na terenu je izvršen koncentrirano između ljeta 2000. i ljeta 2001. godine u tri sela Hercegovina (jedno pretežno sa Hrvatskom, jedno s Bošnjacom i jedno sa Srpskom stanovništvu) i djelomično i u Mostaru. U godinama poslije toga su slijedili brojni kraći boravci u istoj regiji odnosno u BiH.

¹⁹ TIHGH: Intervju sa Salkom A. (00/22/11, DOK 15, 6-7).

Mate i Ante su morali u partiju da ih primi UNIS ... Jer to društvo nije imalo povjerenja u vas, ako vi niste u partiji. Vi ste mogli biti u partiji, mogli ste puno stvari radit onako kako ne treba, ali je društvo i ... ti što su bili u Partiji, oni su imali u vas povjerenje, davali su vam odgovarajuća mjesta – možda i veća i tako ... zahvaljajući samo što ste vi u Partiji. A drugi čovjek, koji je puno pošteniji a nije u Partiji.²⁰

Nije manjkalo u svojim intervjuima i od ovakvih izjava. Ali ako se uglavno rezimira o retrospektivnoj 'evaluaciji' intervju parterna o njihovim subjektivnom osjećanju vremena enormnog ekonomskog ekspanziranja, koje je uglavnom bila definirana 'od kasnih 60-ih do kraja 70-ih, početkom 80-ih godina', daleko su dominirala vrlo pozitivna stajališta. I nisu bili rijetke izjave kao ona od Alije R. iz općine Stolac:

Od 60-ih do 85 nikad narod ovdje nije bolje živio niti će živjeti ko što je taj period živio.²¹

Integrativni efekti

Zapošljenje u odzgo skiciranom valu ekonomske ekspanzije je uobičajno išlo zajedno sa poboljšanjem u 'standardu' života kod onima koji su bili uključeni u taj proces. Gore navedeni potrošački aspekti društvenih odnosa su u raznim fasetama postali – ubrzano u ovom periodu – 'normalnost' za uvijek više ljudi i u Bosni i Hercegovini. Na primjer, motorizacija uvijek više obitelji je naglo napredovala, najnoviji modni trendovi su mijenjali stil i oblik mladih ljudi. Moderni kuhinjski aparati su transformirali svakodnevnicu 'kod kuće' isto kao su televizori počeli mijenjati medijski konsum ljudi.

Ovaj potrošački zamah kao poslijedice jakog ekonomskog rasta je imao i efekat u smjeru jačanja integrativnih tendencija u društvenoj svakodnevnci. Najakcentuirano je to bilo u iako ubrzano rastajućim gradovima kroz čitavu Bosnu u Hercegovinu. Svugdje su posebno u ovom vremenu građeni mnogi stambeni blokovi sa često i vrlo velikim dimenzijama da bi se smjestili velike mase novih doseljenika sa sela. Ali i mnogi starosjedilački stanovnici grada su se onda preselili u ova nova moderna stambena zgrada, koji su bili planirani po novim urbanističkim principima.²²

Ove procese u stambenom razvitku su posebno utjecali na to da su se razlike između tradicionalnih nacionalnih pripadnosti u urbanom životu uvijek više rasplinule. Ako su još prije i gradovi bili u ne malom okviru podjeljeni u etno-konfesionalne mahale, su ovi novi

²⁰ TIHGH, Intervju sa Ivanom S., str. 70.

²¹ TIHGH, Intervju sa Alijom R., 00/10/11, DOK 2, str. 11.

²² To je više nego očigledno ako se konsultira štampa tog perioda, kao ona sa kojim sam radio za ovaj prilog kao novine Oslobođenje, Sloboda, Borba itd.

stambeni kompleksi bili nacionalni konglomerati. Nacijonalno mješani brakovi su kao posljedica te transformacije u stambenom sektoru ali vjerovatno još više kao posljedica jako akcentuiranih kontakata u školima i na poslu postali ne samo akceptiran nego vrlo običan aspekt u urbanskim sredinama. Do kraja socijalističkog razdoblja udio mješani brakova među svim urbanim brakova su u mnogim gradskim sredinama, kao na primjer i u Mostaru, narasto do skoro 40 posto!²³

Djeca iz ovih brakova – ali i ne samo ona – su često dobili imena po kojima i nije bilo evidentno koje nacionalne pozadine su ona imali. Do socijalističke ere imena su malo ili više isključivo bili date po kršćanskom/hrišćanskom ili muslimanskim tradicijama. Tako su i imena i relativno korespondirali sa nacionalnim konotacijama. Ali posebno u ovde diskutiranim periodu je ta tradicija posebno u urbanskim sredinama samo djelomično bila kontinuirana.²⁴ Dobar dio djeca su dobili imena koji su bili 'sekularizirana', kao na primjer 'Zlatan' ili 'Nada'. Neka imena su i nosili političko-ideološke poruke, kao na primjer 'Jugoslav' ili 'Sergej'.

Nacionalne diferenciranja i nisu bila od takve važnosti i u drugim segmentima društvenog života. Kao jedan primjer bi se ovdje moglo navesti sport, jedan za mnoge vrlo važan dio slobodnog vremena. Najpopularni sport u Bosni i Hercegovini je i u ovom vremenu bio sigurno nogomet. Kod vrhunskim fudbalskih utakmica su često mogli biti masa gledatelja i mediji su ih detaljirano pratili. Uglavnom su svi vrhunskim fudbalski klubovi u Bosni i Hercegovini bili 'nacionalno' jako 'izmješani'. To je bilo i tako kod najuspješnog fudbalskog kluba Bosne i Hercegovine u ranim 70-im godinama, kluba Velež-a iz Mostara, koji je početkom 70-ih uspio da se etablira među najjačim klubovima u Jugoslovenskoj lizi. Velež je imao onda nacijonalno posebno jaku izmješanu ekipu. Iz kluba su došli tada i nekoliko reprezentativaca za različite Jugoslovenske reprezentacije (od svih 'nacijonalnih' grupa). Identifikacije sa Veležom je onda – više nego sa nacionalnom – bio vezan sa regionalnim faktorom. Ovo sve ilustrira i slijedeći citat iz Mostarske 'Sloboda' iz Januara 1974. godine. To je dio članka, u kojem se rezimira aktivnost «Veleža» u onda poteklim sezonama, kada se klub etablirao među vodećim klubovima Jugoslaviji i u čitavoj regiji kao klub 'Hercegovaca'.

Dosadašnji predsjednik kluba Ismet Kljako i brojni diskutanti su pozitivno ocijenili dvoipogodišnju aktivnost Veleža. U tom periodu 'rođeni' su ostvarili svoj najveći takmičarski

²³ Botev, Nikolai: Seeing Past the Barricades. Ethnic Intermarriage in Former Yugoslavia, 1962-1989. In: Joel M. Halpern, David A. Kideckel (eds.) Neighbours at War. Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History. University Park, Penn.: The Pennsylvania State University Press, 219-233.; Donia, Robert J., John V. A. Fine 1997: Bosnia and Hercegovina. A Tradition Betrayed. London: Hurst & Co., 186-187.

²⁴ Donia / Fine 1997: Bosnia and Hercegovina. A Tradition Betrayed (op. cit.), 186-187.

domet – 1972/73 godine bili su vicešampioni Jugoslavije i prvi put se nadmetali na zvaničnoj evropskoj sceni, u Kupu UEFA. Njihovi igrači Enver Marić, Duško Bajević i Franjo Vladić postali su okosnica 'A' reprezentacije, dres mlade selekcije oblačio je Džemal Hadžiabdić, a omladinske Boro Primorac ... Velež više nije samo mostarski, on je, u pravom smislu hercegovački klub.²⁵

Još više primjera i iz drugih društvenih sfera bih se mogli navesti za ilustraciju da su integrativni efekti u gradovima u ovom vremenu ekonomskog rasta bili jaki – i ako se gleda i na nacionalni aspekt. To ne znači da život u urbanim sredinama i onda nije mogao biti praćen od teškoća. To je i čak i od partije kontrolirana štampa bila spremna da vrlo otvoreno kaže. Ljudi koja, na primjer, citira već navedena Mostarska 'Sloboda' u broju na 1. januaru 1974. godine to dobro ilustriraju. Memica K. (prvi citat) i Ljubica M. (drugi citat), na primjer, ovako rezimiraju o problemima koje su imali u onda već prošloj 1973. godini:

Ova godina mi baš nije bila sretna. Ja sam po profesiji učiteljica, a zna se da za učitelje nema posla. Zato sam se i odlučila nastaviti studije.²⁶

Već duže godine ne može se ostvariti moja jedina želja. Zapravo sada živim kao podstanar i željelja bih u idućoj godini da dobijem stan. Svakako želim da i naš kolektiv posluje sa uspjehom.²⁷

Ako su postojala i teškoća kao ovde navedena, usprkos je vladao optimizam u politici kao i u društvu da će dalji pozitivni ekonomski razvitak moći uskoro riješiti i još postojeće probleme kao ovde navedene. To je bilo očigledno ako se gleda na euforičku medijsku pratnju 'perioda najintenzivnijeg razvoja' u istoriji Bosne i Hercegovine, t.j. u 70-im godinama.²⁸ Ali treba se ta konstatacija ipak ograničiti. Navedeni optimizam je bio relativno jako fokusiran na odnose u velikim mjestima i gradovima, gdje socijalistički su razvitak i industrijalizacija bili u punom toku. Pogled na selo – posebno u 'perifernim regijama' – je mogao i ponekad biti relativno pesimističan. Uopće je mogao postojati ne rijetko izrazitiji kontrast između realnosti i vizijama koji su bili prisutni u gradskim i seoskim okruženjima. U tu problematiku će nas na početku slijedećeg poglavlja ilustrativno uvesti slijedeći citat iz jedne Hercegovačke opštinske novine iz novembra 1978. godine (koji je pisan kao razgovor sa ljudima jedne mjesne zajednice pod naslovom 'Putevi vode u grad').

²⁵ Sloboda 14.I.1974. Br. 3 God. XXX. str. 14.

²⁶ Sloboda 1. I. 1974. Br. 1, God. XXX. str. 9.

²⁷ Ibid.

²⁸ Borba, God. IV. Br. 36, Nov. 1978: 14 (Serija: 'Jugoslovenske opštine juče, danas, sutra: Čapljina').

Različite razine 'modernosti'

Mjesna zajednica ima 180 domaćinstava sa 750 do 800 žitelja. Sastoji se od dvije podružnice: Dobro selo i Tepčići. Ima oko 80 do 100 zaposlenih u društvenom sektoru Mostara i Čitluka: u 'Autoprevozu', Glinici, GP 'Hercegovini', Pošti, Željeznici, 'Sokolu', 'Parkovima i nasadima', Pamučnoj industriji 'Đuro Salaj'... Gdje je ko nalazio posla – tu se i zapošljavao, jer u Dobrom selu nema niti će skoro biti stalnih zaposlenja. Uz to između 80 i 100 stanovnika nalazi se na radu u inostranstvu. Na kamenjaru su ostali stariji ljudi i žene, oni koji niti hoće niti mogu ići u svijet. ...

Naša materijalna baz je veoma slaba. Po domaćinstvu otpada 3 do 4 dunuma sušne zemlje. Gajimo pretežno duvan i lozu. Grožđe stradalo devedeset odsto, duvan gotovo prepovoljen. Biće teže nego inače. Osim toga za nove stanovnike nema kruha. Parcele su se vremenom sve više dijelile ali više ne mogu jer su iscijepane i uzduž poprijeko. Nekada je u ovu našu školu išlo preko stotinu djece, danas je broj spao na 16 učenike svih razreda.²⁹

Situacija kao ovde skicirana isto nije bila netipična za vrijeme kasnih 60-ih in 70-ih godina. Kao je i burni razvitak gradske svakodnevnice bio normalnost bosanskohercegovačkog društva u onom vremenu, bila je i – ponekad teška – reorijentacija na 'novo vrijeme' u mnogim seoskim okruženjima. Amerikanski antropolog W.G. Lockwood, koji na početku ovog perioda nekoliko godina istraživao i živio u jednoj pretežno muslimanskoj mjesnoj zajednici zapadne Bosne³⁰ u svojoj studiji koja je izašla kao knjiga 1975. godine, točno na ovu problematiku konstatirao slijedeće:

Cultural differences resulting from differing degrees of modernity are oriented primarily along two poles: lowland-highland and urban-rural. In each case, the latter exhibits a degree of culture lag relative to the former. ...The total picture of heterogeneity is made still more complex by regional migrations, differing degrees of modernity between households or individuals within a given community, and by the current state of flux due to increased social contact and state-directed culture change.³¹

²⁹ Čitlučki list, 2. novembra 1978, Godina II, Broj 6: 6.

³⁰ Glavni boravak na terenu je bio između juna 1966. i marta 1968. godine. 1971., 1973. i 1974. godine se W. Lockwood nekoliko put nalazio sa kraće periode na terenu i u Jugoslaviji. Vidi Lockwood, William G. 1975: *European Moslems. Economy and Ethnicity in Western Bosnia*. New York, San Francisco, London: Academic Press, viii-ix.

³¹ Ibid. 54-55.

Ova konstatacija tematizira vjerovatno onaj najcentralni aspekt društvene diferencijacije u ovdje analiziranom vremenu: razne razine 'socijalističke modernosti' u društvu. Naravno je 'modernost' vrlo ambivalentan pojam, i je 'modernizacija' nešto što je skoro stalno dio socijalnih promjena u historiji.³² Ipak je korisno da se upotrebi ovaj pristup, jer je jako ubrzana socijalistička modernizacija ekonomije u ovom vremenu objektivno uvela i subjektivno tražila promjene u načinu života ljudi. Ljudi u različitim sredinama su u te procese transformacija svakodnevnice različito intenzivno bili uključeni. Ali, kao to i W.G. Lockwood opisuje, su usprkos tome bili svugdje centralni aspekti 'kulture' u procesu promjena. To je bilo tako u sferi odjeća i mode, gdje su, na primjer, tradicionalna ženska 'nošnja' uvijek više nestala iz svakodnevice – već rano u socijalističkom razdoblju u urbanim sredinama, ali jako ubrzano u 60-im i 70-im godinama i u uvijek više seoskim sredinama. U konstantnoj promjeni su i bili drugi ključni aspekti svakodnevnice, kao, na primjer, i svakodnevni govor ili 'tradicionalno' jelo. Po principu se to – kako to gori navede Lockwood – odvijalo u raznim okvirima u raznim intenzivnostima. Zbog raznih uključenosti u socio-ekonomske promjena i zbog raznih migracija je tu postojao relativno kompleksna slika 'modernizacija'. Ali i političko i u svakodnevnim društvenim kontaktima je bilo traženo da se ljudi uključuju u te modernizacijske procese. U suštini su to bili procese kroz koje se sve više etabliralo, kako smo to gore diskutirali, jedan potrošački nacrt i stil društvenih odnosa (u jednoj varijanti unutar Evropskog potrošačkog društva, koje je tačno tada u mnogim djelovima Evrope sve više napredavao).

U Bosni i Hercegovini kao generelno u Jugoslaviji je sekularizacija bio dio tog 'političkog-ideološkog' zahtjeva da se odstupi od 'postojećeg tradicionalizma' i pređe na put idealizirane socijalističke modernosti. Partija je u ovom vremenu – i ne rijetko sa direktnim prijetnama i pritiscima – u svakodnevnicu pojedinca agirala protiv ('preveliku') religijsku aktivnost ljudi. U vezi toga je u komunističko-sekularističkom diskursu bilo polemizirano da partija treba to raditi da svlada naslijeđenu pre-socijalističku društvenu 'zatvorenost' ljudi u svoju 'tradicionalno-konfesionalnu' pripadnost. Socijalističko društvo je bilo prezentirano u tom smislu kao na kraju 'otvoreno društvo', gdje te društvene zatvorenost više ne treba biti i više ne postojaju. Ali ipak, paralelno tome je partija istodobno vrlo intenzivno radila na tome da

³² Teoretičke pozadine 'modernizacije' isto imaju već dugu historiju, koja bi se mogla početi diskutirati već od marksističkih tradicije ili od 'Weber-ovih' pristupa tom problemu. Duže vrijeme već su najveći dio 'modernizacijskih' postulata bili pod izrazitoj kritici, da oni manje ili više samo prezentiraju 'teleloški' perspektivu, ili bolje, deficite na razvitku prema nekom preddefiniranom ('Zapadnom') društvenom modelu. Ipak je od koristi da se upotrebi koncept 'modernosti' da se bolje razumiju posebnosti historije društava pod analizi. Vidi kao dobar primjer sa takav rad na primjer Ivy, Marilyn 1995: *National-Cultural Phantasms and Modernity's Losses*. In: *Discourses of the Vanishing*. Chicago: The University of Chicago Press, 1-28.

i dalje sadrži i 'afirmira' jednu drugu i za socijalističku vlast očiglednu onda vrlo važnu diferencijaciju unutar društva – i to u sferi 'nacionalnosti' stanovnika.

Nacionalna afirmacija kao partijski princip

Posebno u bosanskohercegovačkom društvu (u urbanskim miljeima) unutar Jugoslavije (ali ne samo tu) je krajem 60-ih i početkom 70-ih bilo i investiran i puno napora u toj politici. Početkom 70-ih – u pripremama za novi popis 1971. godine³³ - je vodstvo bosanskohercegovačkih komunista osjećala potrebu za jaku intenziviranost za takve napore. Borilo se tada za dvije cijeve u 'razvitku nacionalnih odnosa' unutar društva: prvo je bilo 'devaluacija' nepoželjne atraktivnost 'Jugoslovenstva' unutar društva (kao kod mladih i kod brzo rastajućoj grupi 'mješanih brakova') i druga je bila da afirmira nacionalne pripadnosti (u onoj godini poseban trud je uložan da se propagira novo uvedeni Muslimanski nacionalni koncept).

Na kakav način i sa kojim argumentima se to radilo se može vidjeti, na primjer, iz slijedećih citata iz govora Hamdije Pozderca, onda jednog od vodećih ljudi na vrhu Saveza komunista BiH. Njegovo izlaganje pod naslovom 'Unitaristička i nacionalistička suština «Jugoslovenstva»', koje je Pozderac držao na 26. sjednici CK Saveza komunista Bosne i Hercegovine održanoj 9. i 10. marta 1971. godine u Sarajevu, je bilo poručeno za javnost republike kao služebeni stav partije, jer je čitav govor bio u martu 1971. g. i publiciran u novinama koji su izašle u republici. H. Pozderac objasni stav partije o vezi sa gore spomenutim problemima na slijedeći način. U prvom ovdje citiranom djelu svog izlaganja vrlo direktno napada koncept 'Jugoslovenstva' i onda poručuje da se posebno treba intenzivirati rad kod mladim ljudima da im se to objasni:

Prema tome, jugoslovenstvo kao nacionalna ili nadnacionalna kategorija negira nacionalnu ravnopravnost i šteti pozitivnom razvoju nacionalnih interesa. Ne treba, međutim, izgubiti iz vida i činjenicu da ima opredjeljivanja za jugoslovenstvo, posebno kod mladih ljudi, kao vid reagovanja i pružanja otpora raznim oblicima nacionalizma. To upravo upućuje na potrebu pojačane aktivnosti u borbi protiv nacionalizma i objašnjavanja stavova Saveza komunista o nacionalnom pitanju.³⁴

³³ Za opširniju analizu uloge popisa 1971. god. za nacionalnu politiku u Bosni i Hercegovini vidi na primjer Lučić, Iva: Making the "Nation" Visible: Census Policy in Yugoslavia in 1970-71 (manu.).

³⁴ Sloboda, 22. mart 1971, Godina XXVII, Broj 13: 3.

Jedna druga grupa kojoj Pozderac posveti veliki dio svog govora su mješani brakovi. Onima on poručuje slijedeće:

Neki pokušavaju mješovitim brakovima opravdati i održati ideju o jugoslovenstvu kao naciji. Međutim, takav pristup je krajnje nenaučan i tendenciozan. Prije svega, niko nacionalnost ne stiče rođenjem, jer je nacija društvena a ne prirodna kategorija. Nacija niti nastaje niti nestaje pomoću mješovitih brakova. Na ljude iz mješovitih brakova, kao i na sve ostale, u oformljivanju nacionalnosti utiče, prije svega, nacionalno-kulturni medij, kultura, običaj, tradicija, sredina, religija, nacionalne vrijednosti i sl., bilo društveno vaspitanje ili samovaspitanje.

Zbog toga su i rasprave o mogućoj novoj jugoslovenskoj naciji vezane za mješovite brakove lišene svake osnovne. Iako u našoj zemlji ima veliki broj mješovitih brakova, to ne stvara nikakvu jugoslovensku naciju. Pitanje iskazivanja nacionalnosti djece iz mješovitih brakova stvara nepotrebne dileme i zablude, jer je činjenica da su roditelji iz mješovitih brakova najčešće za svoje dijete iskazivali nacionalnu pripadnost jednog od naših naroda i narodnosti. Međutim, u subjektivnom smislu, svaki pojedinac ima pravo da se osjeća i iskazuje kako god hoće i želi. To je široko polje ličnih sloboda.³⁵

Vrlo kratko u toku izlaganja je prezentiran službeni stav partije u vezi sa nacionalnom identitetu Muslimana:

Kada je riječ o nacionalnom identitetu Muslimana, istorijsko gledano, on se razvijao kao nacionalni identitet svih ostalih naših naroda na slavenskoj osnovi unutar granica naše zemlje, u specifičnim istorijsko-kulturnim i društvenim prilikama, na podlozi srpskohrvatskog odnosno hrvatskosrpskog jezika kao vlastitog jezika, na kojim izrastaju i specifičnosti kulture u najširem smislu.³⁶

Ova izlaganja vrlo očito ilustriraju da su vodeći ljudi Saveza komunista BiH u onom vremenu osjećali nužnost da interveniraju da se nacionalno-društveni odnosi ne razvijaju u 'nepoželjenom smjeru'. Kao već navedeno je to bio posebno u urbanskim sredinama identiteski koncept 'jugoslovenstva' koji je očito morao imati neku atraktivnost. Da je to moglo i vrlo kontrastirati sa drugim, posebno seoskim okruženima na to nas podsjeće slijedeće citirana konstatacija poznatih američkih historičara R. Donia-e i J. Fine-a. Oba su

³⁵ Ibid.: 4.

³⁶ Sloboda, 22. mart 1971, Godina XXVII, Broj 13, str. 4.

u 70-im godinama duže vrijeme boravili u Bosni i Hercegovini i se sjećaju ovako na onaj period:

While urbanisation moved Bosnian cities and towns in the direction of becoming melting pots, peasants and village dwellers retained much of their previous character, despite the universal availability of many modern amenities and greater participation in the market economy. Thus the historical distinctions between peasants and urbanites remained and, in some ways, were reinforced during the socialist era, even as the number and relative demographic strength of urban dwellers increased vastly. Most villages remained ethnically segregated, and mixed marriages were much less common in rural areas than in the cities.³⁷

Ali vratimo se opet argumentima iz izlaganja H. Pozderca. Ona su dobra ilustracija da je partija u stvari i nije bila spremna da odobri to što je bila poruka data u tom izlaganju, t.j. da 'svaki pojedinac ima pravo da se osjeća i iskazuje kako god hoće i želi'. Okvir koji je bio nuđen društvu je bio relativno pre-definiran od komunističke vlasti i imao jasan nacionalni naboj. Koncept jugoslovenstva, usprkos tome da je očito imao neku atraktivnost, nije bio više dobro akceptiran. Nad-nacionalni koncept bosanstva (koji je kratko bio naveden gore u citatu E. Redžića) uopće nije bio dat na raspolaganje. I uvođenje kategorije Muslimanske nacije, šta je vodilo račun tome da se stanovnici sa muslimansko-tradicijskom pozadinom mogu izjasniti kao posebna nacionalna grupa, na neki način je bio pragmatično-logičan nastavak postojećih principa politike nacionalnih diferencijacija komunista u tom vremenu.

Ali ova snažna ustrajnost komunističke politike na nacionalnu diferencijaciju nije značila i desintegrativni pristup po nacionalnim principima. Naprotiv je period poslije kasnih 60-ih godina bio vrijeme posebno 'integrativnih aktivnostima' (o dosta regija u kontrastu sa ranije postojećim realnostima³⁸). To je već bilo istaknuti gore na primjeru integracija velikih djela stanovništva u zapošljavansku politiku. Po stavu režima u tom vremenu se to moralo odnositi na sve nacionalne grupe. To je onda i uključilo i regije koji, kao na primjer, zapadna Hercegovina, koja je važila u i direktno poslije II. svjetskog rata kao utočište Ustaša i tako neprijatelja komunista. Poslije tzv. Mostarskog savjetovanja 1966. god. su partijski aktivisti u kasnim 60-ih i ranim 70-im godinama sa posebnom naporu radila na tom da bih se jačala partijska struktura i u toj regiji. Da je to dalo iz partijske perspektive gledano i pozitivne efekte ilustrira na primjer i slijedeći citat iz službenog organa Saveza komunista općine Čitluk, koji 1978. godine rezimira:

³⁷ Donia / Fine 1997: Bosnia and Hercegovina. A Tradition Betrayed (op. cit.), 186-187.

³⁸ Usporedi ovdje n.p. za integraciju 'Krajine' Mulaosmanović, Admir 2008: Bihaćka krajina 1971.-1991. godine. Npubliciran magisterski rad. Sveučilište Zagreb.

Uporedo sa ovako dinamičnim [ekonomskom] razvitkom raslo je i povjerenje radnih ljudi i građana i privrženost politici Saveza komunista o čemu govori podatak da se broj članova [u našoj općini] za posljednjih pet godina utrostručio.³⁹

U mnogim urbanskim sredinama je napređanje nacionalnih 'mješanosti' unutar stanovništva i korespondirala sa iako povećano mješovitom političkom kadrom partije. U 70-im godinama je to i postao posebno važan aspekt unutarn-partijske 'demokracije'. I ako se pogledaju, na primjer, liste kandidata i nositelja društveno-političkih organizacija je partija funkcioniralo u gradovima izrazito jako kao nacionalno izmješana ustanova.

Zaključak

Kako se mogla spajati ova na novo posebno jaka faza političkog podupiranja nacionalnih diferencijacija sa istodobno očito postojećim jakom poletu prema 'iznjednačinjiskim' potrošačkom 'life-stylu' u 70-im godinama u bosanskohercegovačkom društvu? Teoričnu pomoć na kakav način bi se moglo približavati odgovoru na ovo pitanje, mogu nam dati već klasična razmišljanja P.L. Berger-a i T. Luckmann-a o 'društvenoj konstrukciji realnosti'. Konkretno u smislu (i nacionalnog) identiteta oni konstatiraju sljedeće:

Identity is, of course, a key element of subjective reality and, like all subjective reality, stands in a dialectical relationship with society. Identity is formed by social processes. Once crystallized, it is maintained, modified, or even reshaped by social relations. The social processes involved in both the formation and the maintenance of identity are determined by social structure.⁴⁰

Identitet je, kao to ističu Berger/Luckmann, uvijek element subjektivne realnosti. Ali oni isto podkrepuju da doduše taj identitet istodobno uvijek stoji i u stalnoj interakciju sa dinamikama i promjenama društvenih realnosti. U Bosni i Hercegovini kasnih 60-ih i 70-ih godina su te subjektivnosti u nacionalnom smislu bili pod utiskom vrlo ambivalentnih signala iz šireg društva. Socio-ekonomski aspekti socijalističke 'borbe za modernost' je vodila uvijek više ljudi na put kulture potrošnje, koja je djelala, kao u toku ovog članka opisano, i na pojačanje nekih pan-Jugoslovenski svakodnevnih realnosti. Ali političko faktori iste socijalističke borbe

³⁹ Čitlučki list, 2. novembra 1978, Godina II, Broj 6: 3.

⁴⁰ Berger, Peter L., Thomas Luckmann 1972: *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books, 194.

su na nacionalno-političkom 'polju' posebno u ovom vremenu uvijek više akceptirali samo uže pre-definirane nacionalne načine identifikacija.

Čitava ova borba za modernost je bez sumnje i utjecala na formaciju i modifikaciju postojećih identita u društvu. I ako su se te procesi razlikali u raznim sferima društva, kao na primjer između gradskim i seoskim ukruženjima, vjerovatno su oba – do nekih mjera antagonistička – razvijanja nisu bila doživljani kao velike suprotnosti u svakodnevicu onog vremena – barem ne u periodu burnih ekonomskih ekspanzija kasnih 60-ih i 70-ih godina.